

صلح‌سازی ایمان‌محور در فضای مجازی

نویسنده: دکتر محسن قنبری آلانق (ایران)^۱

دریافت: ۱۳۹۶/۰۳/۲۶

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۸/۱۱

چکیده

جهان معاصر عرصه‌ای آکنده از تنش، چالش، نزاع و درگیری میان انسان‌ها، ملت‌ها و دولت‌هاست که برای رهایی از آن راهی جز استقرار مهر و آشتی و تلاش جمعی برای صلح‌سازی نیست. روی دیگر زندگی انسان معاصر، زندگی ثانوی است که در سایه عصر ارتباطات و اتصالات و فناوری‌های نوین اطلاعاتی رخ داده و همه ویژگی‌های فضای واقعی را با پیچیدگی‌های رفتاری و ارتباطی میان کاربران دارا است. در این میان، صلح‌سازی ایمان‌محور یکی از بهترین مدل‌های صلح‌سازی است که کنشگران ایمانی تلاش می‌کنند به مدد آن، بر درگیری‌های انسان فائق آمده و صلح و ثبات و زیست ایمانی را برای جامعه بشری - چه در زندگی واقعی و چه در زیست مجازی - به ارمغان آورند. پژوهش حاضر پس از واکاوی مفردات پژوهش، به ارائه مدل صلح‌سازی ایمان‌محور در صورت‌بندی‌های چهارگانه نزاع در فضای مجازی پرداخته است.

واژگان کلیدی: صلح‌سازی، ایمان‌محوری، فضای مجازی

تبیین مفردات پژوهش

۱. ایمان

باور به آموزه‌های یک دین است و دین در لغت به معنای عادت و شأن، عبادت، طاعت، قهر، حکم، سیره، تدبیر، قضا، ورع، ملت و اکراه آمده است.^۲

۱- استادیار جامعه المصطفیٰ ^{علیه السلام} العالمية، معاون ارتباطات و امور بین الملل، قم، ایران،

ghanbarialanagh@yahoo.com

۲- ابن منظور، ۱۳۷۵، ج ۱۳: ۱۷۰؛ مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۹: ۲۰۸.

در کاربردهای قرآنی نیز- دین- به معنای جزا، حساب، قانون، شریعت، طاعت و بندگی، تسلیم و انقیاد، اسلام، روش و رویه، توحید و خداپرستی آمده است.^۱ دین در اصطلاح، گاهی به معنای مجموعه قوانین و آداب و احکام و شرایع به کار رفته و گاهی امور اعتقادی به آن افزوده می‌شود.^۲ به بیان دیگر، هم شامل گزاره‌های توصیفی بوده و هم مشتمل بر گزاره‌های ارزشی است.

در تعریف جامعی که از مجموع تعاریف ارائه شده از دین توسط اندیشه‌وران مسلمان اقتباس شده، می‌توان گفت دین مرکب است از مجموعه معارف نظری و عقیدتی، احکام و قوانین عملی و دستورات اخلاقی در ابعاد گوناگون فردی و اجتماعی و سازگار با عقل و فطرت انسانی است که از جانب خداوند و توسط پیامبران برای هدایت همه‌جانبه مادی و معنوی بشر فرستاده شد که در صورت پیاده شدن به طور کامل، سعادت و رستگاری دنیوی و اخروی انسان را تأمین می‌کند.^۳

بیان این نکته نیز لازم است که دین اسلام به مثابه دین واپسین و کامل الهی از واری و فهم عمیق ادله اربعه- کتاب خدا، سنت، عقل و اجماع- به دست می‌آید که اسلام‌شناسان و فقیهان زمان‌شناس در برهه‌های گوناگون تاریخی نقش خود را در این راستا عملیاتی کرده‌اند.

۲. صلح‌سازی^۴

صلح‌سازی- غالباً- به عنوان چتر واژه یا فراداده^۵ کاربرست دارد تا واژگان زیر را شامل شود:

-
- ۱- راغب اصفهانی، ۱۴۱۶: ۱۷۵؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۷۷-۷۶؛ قرشی بنایی، ۱۳۵۲، ج ۲: ۳۸۱-۳۸۰.
 - ۲- مکارم شیرازی، ۱۳۷۳، ج ۲: ۳۶۹.
 - ۳- ر. ک: طباطبائی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۳۰؛ همان، ج ۱۶: ۱۹۳؛ همان، ۱۳۸۶: ۳-۲؛ جوادی آملی، ۱۳۷۲: ۳؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۸.

۴. Ref: Schirch, 2008.

5. Meta-Term

- حل نزاع^۱؛ به باور بسیاری از مردم، نهایت فرآیند را نشان می‌دهد، در حالی که منازعات به سادگی از بین نرفته و به فرجام نمی‌رسند.
 - مدیریت نزاع^۲؛ این‌که چطور می‌توان نزاع را در جهت حل مسئله، هدایت کرد.
 - کاهش نزاع^۳؛ این تعبیر، از سوی برخی نهادهای دولتی به کار رفته است. منتقدان بر این باورند که کاهش نزاع هر چند از درد و رنج منازعات می‌کاهد، اما علل اساسی آن را از بین نمی‌برد.
 - پیشگیری از نزاع^۴؛ به اقدامات صلح‌سازی پیش‌گسترانه جهت پیشگیری از نزاع خشونت‌بار اشاره دارد. برخی معتقدند که منازعات در شرایط خاصی ممکن است فرصت مثبتی برای تغییرات مورد نیاز تلقی شود؛ لذا آن‌چه باید پیشگیری شود، لزوماً منازعه نیست، بلکه خشونت است که در پی آن می‌آید.
 - دگرگونی نزاع^۵؛ به جای مدیریت یا حل نزاع، بر تغییر ماهوی آن اشاره دارد، اما فرآیند دقیق دگرگونی و یا این‌که چه چیزی دگرگون می‌شود، به روشنی تبیین نمی‌شود.
- البته برخی گروه‌ها نیز ترجیح می‌دهند از واژگان همزیستی^۶ یا دوست‌واری^۷ برای بهبود روابط میان‌گروهی استفاده کنند؛ هر چند برخی حکومت‌ها با کاربرد این واژگان در مورد برخی اقدامات سطحی و نپرداختن به ابعاد اصلی قضایی و اقتصادی منازعات، آن‌ها را بی‌اعتبار ساخته‌اند.

-
1. Conflict Resolution
 2. Conflict Management
 3. Conflict Mitigation
 4. Conflict Prevention
 5. Conflict Transformation
 6. Coexistence
 7. Reconciliation

به طور کلی، کسانی که می‌خواهند به جای مسئله نزاع، بر حوزه وسیع‌تر اهداف صلح و امنیت تمرکز کنند، کاربرد واژه صلح‌سازی را ترجیح می‌دهند؛ چرا که واژگان مرتبط با نزاع- همواره- بُعد منفی قضیه را با تجربیات منازعات برچسب‌گذاری کرده و کاری به ظرفیت‌های محیط برای صلح ندارند.

۳. صلح‌سازی ایمان‌محور

در حوزه سیاست دنیای معاصر، دین به موضوع پُراهمیتی تبدیل شده و خط‌مشی‌گذاران به نقش دین در حل منازعات و برقراری صلح اذعان دارند؛ هر چند در مواردی دینداران موجب بروز منازعه هستند، اما آموزه‌های دینی در رفع نزاع و کاهش تنش- همواره- نقش‌آفرین هستند.

بر این اساس- صلح‌سازی ایمان‌محور- مدل خاصی از حل منازعه و برقراری صلح است که نقش مثبت دین و نهادهای ایمان‌محور را در جامعه برجسته می‌کند. کنشگران صلح ایمان‌محور تلاش می‌کنند با کاربری آموزه‌های دینی و اخلاق و معنویت برگرفته شده از دین، از اجتماعات متأثر از جنگ حمایت کرده، ایشان را به صلح دعوت کرده، میان گروه‌های درگیر میانجی‌گری نموده و دوست‌واری، گفتگو، خلع سلاح، ثبات و یکپارچگی را توسعه دهند.

صلح‌سازی ایمان‌محور شامل طیف وسیعی از اقداماتی است که ریشه در منابع اصیل دینی- کتاب و سنت- دارند؛ اقداماتی هم‌چون دفاع و پشتیبانی، آموزش، گفتگوهای درون‌دینی و برون‌دینی، میانجی‌گری، نظارت و هدایت و عدالت که مسیر حرکت به سمت صلح دینی را نمایان می‌کند.

از نقاط قوت مصلحان ایمان‌محور نیز می‌توان به انگیزه قوی دینی، تعهد بالا و ریشه‌دار، حضور تاریخی در صحنه‌های منازعات و نقش در سوق دادن اطراف درگیر به سمت صلح و ثبات اشاره نمود.

۴. فضای مجازی

فضای مجازی^۱ از حیث لغوی برگرفته از سایبرنتیک^۲ بوده و ریشه‌ای یونانی دارد؛ معنای اصلی آن در این زبان، فرمانروایی و حکومت است که در آثار افلاطون^۳ نیز به همین معنا به کار رفته است. شاید بتوان معادل فارسی آن را دانش هدایت و کنترل یا خودفرمایی دانست.

امروزه، سایبرنتیک- تا حدودی- مفهوم کهن خود را حفظ کرده و نشانگر دانشی است که به انسان یا ماشین خودکار، امکان حکومت کردن و فرمان دادن می‌دهد.^۴ در کاربرد جدید نیز فضای مجازی محیطی انگاره‌ای است که در آن ارتباطات درون شبکه‌ای کامپیوتری رخ می‌دهد.^۵

رواج این واژه در دهه ۱۹۹۰ میلادی زمانی رخ داد که کاربرد واژگان دیگری هم‌چون اینترنت^۶، شبکه‌ای شدن^۷ و ارتباطات دیجیتال^۸ در حال گسترش بوده و اصطلاح فضای مجازی توان نمایندگی از طرف همه ایده‌های نوپدید را دارا بود.^۹ به نوشته کرامر، ۲۸ تعریف مختلف از فضای مجازی ارائه شده است^{۱۰} که آخرین تعریف آن بیان می‌شود:

-
1. Cyberspace
 2. Cybernetics
 3. Plato

۴. معتمدنژاد، کاظم ۱۳۹۵: ۴۲-۴۱.

۵. http://www.oxforddictionaries.com/us/definition/american_english/cyberspace

6. Internet
7. Networking
8. Digital Communication
۹. Strate, 1999: 382-383.

۱۰. Kramer and Others, 2009.

یک قلمرو پویای جهانی متشکل از طیف‌های الکترونی و الکترومغناطیسی است که هدفش ایجاد، ذخیره، پیرایش، تبادل، اشتراک، استخراج، استخدام و امحای اطلاعات و گسست منابع فیزیکی است. این فضا مشتمل است بر:

۱. دستگاه‌های زیرساخت و ارتباطات از راه دور که امکان اتصال نظام فناوری ارتباطات و شبکه‌ای را فراهم می‌کند.
۲. سیستم‌های کامپیوتری و نرم‌افزارهای مرتبط که کارکرد عملیاتی و اتصالی پایه یک دامین را تضمین می‌کنند.
۳. شبکه‌های میان‌کامپیوتری؛
۴. شبکه شبکه‌های سازمان‌یافته کامپیوتری؛
۵. دسترسی کاربران به مسیرهای واسط شبکه‌ای؛
۶. شبکه شبکه‌ها (اینترنت).^۱

دین در فضای مجازی و فازبندی آن

بررسی و تبیین حضور دین در فضای مجازی نیاز به طراحی فازبندی مرتبط با آن دارد که در ادامه به این مراحل اشاره می‌شود:

۱. دیجیتالیزه‌سازی محتوای دینی از سوی دینداران؛
۲. وبگاه‌های مرجعیت دینی وابسته به اسلام‌شناسان و مراکز دینی؛
۳. وبگاه‌های تعاملی پرسش و پاسخ‌های مربوط به ساحت‌های گوناگون دینی؛
۴. تجربه زیست دینی واقعیت مجازی.

۱. https://www.academia.edu/7096442/How_would_you_define_Cyberspace

مدل صلح‌سازی ایمان‌محور در فضای مجازی

مدل مفهومی و شماتیک عناصر اصلی صلح‌سازی اسلامی به صورت سامانه‌ای نمود می‌یابد که تبیین‌گر دوره‌های گوناگون دیجیتالیزه شدن بوده و فضای آتی صلح‌سازی اسلامی در زیست دینی واقعیت مجازی را با نگاه به آینده و تحقق جامعه جهانی شبکه‌ای مبتنی بر صلح و ایمان را پیش‌بینی می‌کند. مدل به دست آمده متشکل است از عناصر زیر است:

۱. صلح‌سازی

در صلح‌سازی دینی، اسلام به مثابه پیام صلح معرفی شده^۱ و مسلمانان به عنوان کسانی که انسان‌های دیگر از دست و زبان ایشان در صلح و سلامت بوده و امین جان و مال مردم باشند؛^۲ چنین مسلمانانی صلح‌سازان و میانجی‌گران منازعات میان مردم در آخرالزمان خواهند بود. مخاطب چنین دعوتی نیز همه مردم هستند که پیامبر برای همگان خواهد بود.^۳ محیط صلح‌سازی ایمان‌محور برای کنشگران مسلمان در این پژوهش، فضای مجازی است که مخاطبان پرشماری در سراسر جهان زمان زیادی را در آن سپری می‌کنند.

۲. فازبندی صلح‌سازی

- ابلاغ دین؛ ارائه محتوای دینی در فضای مجازی و فراهم‌سازی دسترسی کاربران به آن.

۱. ر. ک: بقره، ۲۰۸.

۲. ر. ک: صدوق، ۱۳۶۱، ج ۱: ۲۳۹.

۳- ر. ک: اعراف، ۱۵۸.

دیجیتالیزه‌سازی محتوای دینی از سوی دینداران؛ در این فاز با توجه به عرفی شدن فضای مجازی، دینداران تلاش دارند پیام صلح و ایمانی خود را به واسطه بارگذاری محتوای دینی دیجیتال در شبکه جهانی اینترنت، کاربران را متوجه آسمان و پیام حیات‌بخش الهی کرده و دل‌های آنان را به سمت ایمان و تقوا معطوف سازند. در این فضا، بدون این‌که اجباری در پذیرش دین و یا تخریب باور دیگران رخ دهد، پیام دین در کنار صداهای دیگر شنیده می‌شود.

در این میان، کاربران درگیر جهل و ناآگاهی نسبت به آموزه‌های دینی که آغازگر دشمنی علیه اسلام هستند در اثر ارائه محتوای دینی قابل دسترس در فضای مجازی، آگاه شده، پیام صلح آمیز اسلام را دریافت کرده و از دشمنی با اسلام توسط ایشان کاسته می‌شود؛ به درستی که انسان‌ها به آن‌چه نادانند، دشمن هستند.^۱

شاخص اصلی این فاز، غلبه متون دینی - اطلاعات ذخیره شده و به اشتراک گذاشته شده - بر دیگر گونه‌های ارتباطات دینی فضای مجازی است که برآیند آن، ظهور وبگاه‌های متن‌محور با طراحی و ظاهر گرافیکی ساده بود. این نوع استفاده از اینترنت، معطوف به کارکرد ذخیره‌سازی اطلاعات اینترنت است. فضای مجازی، فضای مناسبی برای ذخیره‌سازی متون دینی است؛ لذا نخستین تجلی ادیان در این فضا نیز متن‌محور بود. بر این اساس، نخستین سایت‌های شیعی نیز از جمله «الإسلام»، «الکوتر»، «آل البيت» (الشیعه) و «حوزه» حاوی کتاب‌ها و دیگر منابع معتبر شیعی بودند. مطابق با پژوهش حاضر و آمار ارائه شده در سایت

جستجوگر پایگاه‌های شیعی^۱، تاکنون بیش از ۴۰۰۰ جلد کتاب از منابع معروف شیعه روی اینترنت قرار گرفته است.

- مرجعیت دینی و معرفتی؛ اعتباربخشی به محتوای ارائه شده از سوی اشخاص حقیقی اعم از مراجع دینی و اسلام‌شناسان و اشخاص حقوقی اعم از نهادهای دینی حوزوی و دانشگاهی.

در این فاز کاربران پس از جذب به تعالیم دینی در جستجوی محتوای معتبر دینی در فضای مجازی برآمده و دینداران رسالت‌مدار تلاش می‌کنند وبگاه‌هایی را برای مرجعیت‌بخشی دینی و معرفتی ایجاد کنند تا نیاز کاربران را پاسخگو باشند. پایگاه‌های مراجع دینی، استادان حوزه و دانشگاه و نیز مراکز و نهادهای حوزوی و دینی از این نمونه هستند که تلاش می‌کنند اعتبار محتوای خود را با استناد به منابع اصیل دینی به صورت محکم و عقلانی مطرح کنند تا برای کاربر کاوشگر دین قابل پذیرش باشد. در این میان صلح‌گستری دینی مبنای استواری می‌یابد که قابل اتکا خواهد بود.

از بارزترین نمونه‌های این دوره می‌توان به آثار نرم‌افزاری مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی - مانند نرم‌افزارهای نور الأنوار و جامع الأحادیث - مؤسسه یاسین رایانه و مدرسه آیت الله گلپایگانی - مانند نرم‌افزار معجم فقهی و معجم عقائدی - اشاره کرد.

در این دوره مراجع و عالمان سعی می‌کنند، حضور در محیط مجازی را تثبیت نموده و خدمات دینی خود را که پیش‌تر در بیت ایشان انجام می‌شد، توسط امکانات جدید گسترش دهند که بحث گسترش زبان‌ها از این

1. www.shaisearch.net

هنگام مطرح می‌شود. در این دوره، بیشتر سایت‌های دینی، مورد حمایت نهادهای دولتی، عمومی و دینی خاص قرار می‌گیرد و حضور دینی در فضای مجازی پُررنگ‌تر می‌شود. افزون بر عالمان دینی، دیگر نهادهای دینی- مانند جامعة المصطفیٰ ﷺ، العالمية، مجمع جهانی اهل بیت (ع)، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی، مؤسسه امام خمینی (ره)- نیز فعالیت مجازی خویش را در این دوره آغاز یا توسعه دادند.^۱

- شبکه تعاملی ایمانی؛ گفتگوی درون‌دینی و برون‌دینی کاربران با یکدیگر از یکسو و ارتباط با مدیر دینی و بگاه از سوی دیگر.

پرسش و پاسخ‌های مربوط به ساحت‌های گوناگون دینی؛ چالش‌های نوظهور دنیای در حال تغییر، کاربران را نیازمند پرسش و پاسخ به روز می‌کند که در هر حالی برای پرسش‌های خود پاسخی معتبر بیابند. صلح‌گستری در عرصه‌های گوناگون زندگی و چالش‌های نظری و عملی کاربران ایمانی از طریق ارائه راه برون‌رفت از موضوعات چالش‌برانگیز روزانه از ویژگی‌های این دوره است. کاربران ضمن هم‌افزایی ایمانی یکدیگر، برادری ایمانی^۲ خود را از طریق فضای مجازی- در سرتاسر عالم- به منصفه ظهور می‌رسانند.

- تجربه زیست ایمانی واقعیت مجازی؛ شکل‌گیری جوامع ایمانی مجازی و ارتباط شبکه‌ای کاربران با یکدیگر در درون یک شبکه، هم‌چنین ارتباط میان شبکه‌های دیگر ایمان به منظور نیل به فضای مجازی اخلاقی و ایمانی.

۱. جهانگیر، <http://Rasekhoon.net/article/show/875485>

۲. ر. ک: حجرات، ۱۰.

پس از شکل‌گیری شبکه‌های ایمانی در قالب وبگاه‌های تعاملی، شبکه شبکه‌ها یا ارتباط میان‌شبکه‌ای ایمانی اعم از آموزش، پژوهش، تجارت، مناسک دینی برخط و از راه دور و نیز برنامه‌های تفریحی سالم و اخلاقی تأسیس می‌شود که در آن زیست ایمانی در کنار برادران ایمانی دیگر در فضای مجازی تجربه می‌شود. در این صورت جامعه جهانی مجازی بر اساس ایمان، صورت‌بندی شده و صلح جهانی به ارمغان خواهد آمد. از قدیمی‌ترین وبگاه‌های مناسک‌محور می‌توان به سایت ادعیه^۱ اشاره کرد که حاوی ادعیه و زیارات مختلف شیعی برای مناسبات مختلف و به صورت چندرسانه‌ای است؛ هم‌چنین وبگاه‌های بسیاری در ارتباط با عزاداری و عاشورا وجود دارد که تقریباً همه اطلاعات آن‌ها با عزاداری و سوگواری مرتبط است. مناسک‌محوری در پایگاه‌های اسلامی سبب شد واژگان جدیدی هم‌چون عبادت آنلاین^۲ و منبر دیجیتال^۳، زیارت از راه دور^۴ و مسجد مجازی^۵ وارد حوزه ارتباطات مجازی دینی شود و نوشته‌هایی در این زمینه تحریر شود؛ البته نباید از نظر دور داشت که واژه عبادت آنلاین، خاص شیعه و اسلام نیست، چون در دیگر ادیان نیز واژگانی نظیر کلیسای مجازی^۶ و معبد مجازی^۷ توصیف‌گر مناسک دینی مجازی است.

۱. <http://www.duas.org>

۲. Online Worship

۳. بابایی، شماره ۴.

۴. Online Pilgrimage

۵. E-Masjid

۶. Cyber Church

۷. Cyber Temple

به طور کلی، اصطلاح کلیساها و معبدهای مجازی بیشتر به وبگاه‌هایی اشاره دارد که برای کاربری‌های مذهبی مسیحیان و بوداییان طراحی شده و تلاش می‌کنند زیست ایمان مجازی را برای کاربران خود عرضه کنند. این وبگاه‌ها شامل امکاناتی مانند ارسال دعا‌های دینی از راه پست الکترونیکی^۱ به اعضای خود، ارائه مواد و مطالب متنی و چندرسانه‌ای دینی و مانند آن‌ها است. معابد مجازی نیز - اغلب - معابد واقعی خود را در فضای مجازی شبیه‌سازی کرده و دارای بخش‌هایی است که در معابد واقعی وجود دارد و به پیروان خود امکان سیر در بخش‌های مختلف آن و انجام اعمال را به صورت مجازی فراهم می‌آورد.^۲

شکل‌گیری شبکه شبکه‌های ایمانی که جوامع دینی مجازی را مدیریت می‌کند، هر چند در شکل کلی خود مثبت تلقی می‌شود؛ اما - اگر - صلح‌سازان ایمانی از ادیان مختلف به ویژه مسلمانان تقریبی و وحدت‌گرا غفلت کنند، ممکن است باعث رویارویی با جوامع مختلف مجازی شود. در صورت ایجاد فضای رویارویی نیز دینداران افزون بر فعالیت پیشین خود، نگاهی به دیگران دارند؛ دیگرانی که از نظر اعتقادی با آن‌ها تفاوت دارند، فعال هستند و خود را در رویارویی با برخی دیگر می‌بینند. به عنوان مثال؛ شیعیان نگران سنی‌ها و سنی‌ها نگران شیعیان هستند، مسلمانان نگران اهل کتاب و اهل کتاب نگران مسلمانانند، خدا‌باوران نگران خدا‌ناباوران بوده و به طور کلی، فضای مجازی فضای رویارویی است. محصول رویارویی مجازی نیز ظهور موضوعاتی هم چون تکفیر اینترنتی،

1. E-Mail

2. Campbell, 2006.

تروریسم مجازی، جهاد مجازی و موضوع هک کردن متقابل وبگاه‌های دینی است که جامعه ایمان مجازی را تهدید می‌کند.

وظیفه صلح‌سازان ایمانی دعوت به وحدت ایمانی - برادری ایمانی - و وحدت انسانی - همسانی در انسانیت^۱ - است که فضای مجازی را از حالت رویارویی به گفتگو و همزیستی مجازی صلح‌آمیز در کنار یکدیگر بدل می‌کنند.

از معروف‌ترین وبگاه‌های شیعی گفتگو محور، می‌توان سایت مجمع جهانی تقریب بین مذاهب را نام برد که با رویکرد تقریب و انسجام فرقه‌های اسلامی شکل گرفته است.

۳. استراتژی صلح‌سازی

- ایمانی‌سازی کاربران؛ استراتژی صلح درونی با تأکید بر نقش ایمان و تقوا.
- ایمان شبکه‌ای؛ استراتژی هم‌افزایی ایمانی کاربران در داخل یک شبکه ایمانی با تأکید بر برادری ایمانی.
- زیست ایمانی؛ استراتژی اتصال شبکه‌های ایمانی به یکدیگر و تجربه زیست ایمانی با فضای واقعیت مجازی در مسیر تأسیس جامعه جهانی ایمانی.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۷۵). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
۴. بابایی، رضا. منبرهای دیجیتال. کتاب روش (مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواران). پیش شماره ۴.
۵. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۲). شریعت در آینه معرفت. قم: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
۶. جهانگیر، عیسی. مونوگرافی فضای سایبر شیعی: <http://Rasekhoon.net/article/show/875485>
۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دار الشامیه.
۸. صدوق (ابن بابویه قمی)، ابی جعفر محمد بن علی (۳۶۱). معانی الأخبار. قم: انتشارات اسلامی.
۹. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۸). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. تهران: بنیاد علمی فکری علامه طباطبایی.
۱۰. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۸۶). شیعه در اسلام. قم: انتشارات بوستان کتاب.
۱۱. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرین، مکتبه المرتضویه.
۱۲. قرشی بنابی، علی اکبر (۱۳۵۲). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۱۳. مرتضی زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دار الفکر.
۱۴. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۸۴). آموزش عقاید. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته.
۱۵. معتمدنژاد، کاظم (۱۳۹۵). وسایل ارتباط جمعی. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۳). تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیه.

17. Campbell, Heidi (2006). **Internet and Cyber Environments**. Communication And Media: 177-182. In Encyclopedia Of Religion, Communication And Media. Great Barrington: Berkshire Publications/ Sage Reference.
<http://books.google.com/books?id=TN-qpt7kAK4C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
18. Kramer, F.D. Starr, S. and L.K Wentz (2009). **Cyberpower and National Security: Policy Recommendations for a Strategic Framework**. Cyberpower and National Security. Washington: National Defense University Press.
19. Mayer, Marco. Martino, Luigi. Mazurier, Pablo. Tzvetkova, Gergana. and Draft Pisa (2014).
https://www.academia.edu/7096442/How_would_you_define_Cyberspace
20. Schirch, Lisa (2008). **Strategic Peacebuilding: State of the Field**. Pease Prints: South Asian Journal of Peacebuilding. 1(1): 4-18.
21. Strate, Lance (1999). **The Varieties of Cyberspace: Problems in Definition and Delimitation**. Western Journal of Communication. 63 (3): 382-412.
22. http://www.oxforddictionaries.com/us/definition/american_english/cyberspace
23. <http://www.duas.org>
24. www.shaisearch.net